

ІСТОРІЯ ВІВТАРІВ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА XII–XIX ст.

DOI: 10.58407/litopis.250103

© I. Марголіна, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8315-8660>

Метою публікації є впровадження до наукового обігу нових відомостей про приділи Кирилівської церкви. На основі виявленої інформації створити мапи приділів Кирилівської церкви в Києві протягом XII–XIX ст.

Припущення, висновки, нові відомості, на нашу думку, мають безперечну **наукову новизну. Методи дослідження** застосовано відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму та науковості. Переважно використано метод аналізу, індукції та дедукції, архівного пошуку.

Висновки: в результаті дослідження віднайдено інформацію про наявні в храмі протягом XII–XIX ст. приділи й вівтарі. Розроблено схеми розміщення престолів на першому та другому поверсі церкви. Віднайдено свідчення щодо опорядження приділів, з'ясовано, де було облаштовано печі для опалення теплих приділів. Це доповнило знання про історію Кирилівської обителі в Києві – унікальної пам'ятки XII ст.

Ключові слова: Кирилівська церква, вівтарі, приділи, святі Кирило та Афанасій Александрійські, Архангел Михайл, Свята Трійця.

Київську Кирилівську церкву заснував і звів протягом 1140–1144 рр. на одному з пагорбів таємничого урочища Дорогожичі київський князь Всеволод Ольгович. Кирилівський храм є унікальною історико-архітектурною пам'яткою, на стінах якої збереглося понад 800 м² стінопису XII ст., що за обсягом та значенням не має собі рівних на сакральному просторі всієї Східної Європи.

За останні десятиріччя вивчено, відкрито, розгадано багато потаємних сторінок історії, живопису, архітектури цього храму. Однак важливе з історичного та релігійного погляду питання щодо місця розташування, назв, тобто присвячень вівтарів храму, досі не з'ясоване. Для історії обителі дуже важливо з'ясувати питання: коли, за яких обставин, у яких компартиментах відбувалося створення, а отже, й освячення приділів Кирилівської церкви, на честь яких святих чи християнських свят.

Приділи або пареклесії, або капели обумовлюють наявність додаткових престолів у храмі. За каноном, в один день в одному храмі, на одному престолі не можна звершувати більш ніж одну літургію. Наявність альтернативних престолів надає змогу в одному храмі водночас здійснювати декілька богослужінь, що має певні переваги для церкви, її кліру та для вірян.

Про наявність багатьох приділів у храмі Святого Кирила свідчить така інформація: «Обилие древних икон здесь, и собранных в особый шкаф, объясняется тем, что в этой древнейшей церкви, на всем протяжении существования ее, было много различных приделов; эти приделы в последствии времени уничтожались, и иконы переходили, т. ск., в церковный архив»¹.

Зрозуміло, що перше присвячення й освячення вівтарів відбулося після завершення будівництва храму, однак довга біографія сакруму свідчить, що з'являлися нові престולי в різних місцях споруди. Отже, мета дослідження – означити локацію цих приділів та виявити їхні присвячення протягом XII–XIX ст.

Це питання побіжно розглядали дослідники, які долучалися до опису Кирилівської обителі. Зокрема М. Закревський², автор ґрунтовної роботи, присвяченої Кирилівській обителі; О. Советов³; маємо певні свідчення щодо престолів храму від мистецтвознавця В. Зуммера⁴; відомий киевознавець К. Шероцький⁵ також згадував про кирилівські приді-

¹ Советов А. Киево-Кирилловская церковь. Церковно-археологическое исследование. Киев, 1914. С. 378

² Закревский Н. Описание Киева: В 2-х т. Москва, 1868. Т. 1. С. 338.

³ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... 384 с.

⁴ Зуммер В. Художні скарби Кирилівського заповідника. Київ, 1929. С. 19, 31.

⁵ Шероцкий К. Киев. Путеводитель. Киев, 1917. С. 220–229.

ли; не обійшов своєю увагою питання присвячення приділів у Кирилівській церкві В. Пуцко⁶ та інші дослідники.

Одразу зазначимо, що Кирилівський храм мав і нині має декілька виокремлених архітектурних об'єктів: три вівтарні апсиди; у південній частині нартексу в давнину було закрите зі сходу приміщення, яке на сьогодні визнане місцем для хрещення; на другому поверсі, в південній частині хорів також наявний огорожений стінами простір, який вважають князівською молитовнею; з північної та південної зовнішніх сторін споруди, ближче до вівтарних апсид, були прибудови. У всіх цих компартиментах у XII ст. могли бути зведені й освячені престולי.

Для здійснення об'єктивного дослідження щодо наявності, назви, місця розміщення престолів на теренах храму маємо подати думки більшості дослідників, які торкалися цієї, майже не розробленої, проблематики, й почнімо від XII ст.

Давні вівтарі Кирилівської церкви

У середньовіччі у вівтарних частинах триапсидних храмів здебільшого престол встановлювали лише в головній центральній апсиді, бічні вівтарні апсиди виконували функції жертвенника й ризниці, які, не маючи престолів, мали певні присвячення.

Розглядаючи давні приділи XII ст., дослідники передовсім акцентували увагу на розміщенні приділа свв. Бориса і Гліба.

Про приділ свв. Бориса і Гліба ще в 1868-му писав М. Закревський: «Из летописей явствует, что кроме главного престола, давшего название монастырю, в церкви был тогда придел во имя святых мучеников Бориса и Глеба»⁷.

Є. Крижанівський також зазначав, що в церкві був приділ свв. Бориса і Гліба⁸.

К. Шероцький вважав, що приділ свв. Бориса і Гліба міститься в північній апсиді (жертovníку), і наголошував на тому, що таке освячення вказувало на палацове призначення церкви⁹.

«Если принять в соображение общий тому времени обычай строить однопрестольные церкви с диаконником и жертвенником по бокам, то о приделе свв. Бориса и Глеба приходится говорить, как об алтаре, находившемся где-либо на хорах главной церкви, или в одном из нефов»¹⁰, – писав О. Советов.

Дослідник В. Зуммер, помилково називаючи князівську молитовню, розміщену на другому поверсі, хрещальнею, вказував, що «деякі дослідники вважають це приміщення вівтарем Бориса і Гліба»¹¹, а В. Пуцко, окреслюючи князівську молитовню, як капелу ігумена, припускає, що в XII ст. там був приділ архангела Михаїла¹².

Думки дослідників щодо наявності та місця Борисоглібського приділа на теренах Кирилівського монастиря і церкви спирається на літописну згадку від 1194 р.: «В субботу ж поїхав він до Святих мучеників (Бориса і Гліба), до церкви, що є тут коло (храму) святого Кирила, яко останню службу свою одправляючи»¹³. Йдеться про сина засновника Кирилівського храму, князя Святослава Всеволодовича, який захворів і наказав везти його до родового Кирилівського подвір'я, до церкви святих мучеників Бориса і Гліба.

Борисоглібській темі на теренах Кирилівської обителі ми присвятили не одне дослідження¹⁴. Управний мудрий політик та засновник Кирилівського храму князь Всеволод розумів важливість, щоб у родовому палацовому храмі були вівтарі, освячені на честь популярних у Київській державі святих. Це насамперед присвята святому Клименту Римському, мощі якого Володимир Великий привіз із Херсонеса. Ці мощі перебували в Десятинній церкві, ними князі Русі пишалися, до них із молитвами припадали княгині. Так само, поза сумнівом, вшановували мощі невинно вбитих стратотерпців свв. Бориса і Гліба, які доводилися родичами Ольговичам. До їхнього поховання в містечку Вишгороді, яке на час зведення та освячення Кирилівської церкви перебувало у володінні князя Всеволода Ольговича, замовника й будівничого Кирилівського храму, йшли на поклоніння ті, хто бажав зцілення та чуда. Хвиля народного вшанування Бориса і Гліба виявилася такою потужною, що із 1072-го вишгородських святих ушановують загальноцерковно. Отже, вшанування їх родиною панівного в Русі-Україні князя, будівничого Кирилівської церкви, на-

⁶ Пуцко В. Приделы Кирилловской церкви в Киеве. *Зборник IX–X Народного Музея*. Београд, 1979. С. 244–255.

⁷ Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. С. 338.

⁸ Крыжановский Е. Киево-Кирилловский (упраздненный) монастырь. *Киевские епархиальные ведомости*. 1863. № 22. С. 669–685.

⁹ Шероцкий К. Киев. Путеводитель. Репринт. Киев, 1994. С. 223.

¹⁰ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 307.

¹¹ Зуммер В. Художні скарби Кирилівського заповідника. С. 53.

¹² Пуцко В. Приделы Кирилловской церкви в Киеве. С. 244–255.

¹³ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця; відп. ред. О. Мишанич. Київ, 1989. С. 354.

¹⁴ Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. Київ, 2001. С. 135–145; Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель св. Кирила. Київ, 2005. С. 139–142.

явність приділа на їхню честь у кирилівському осередку, частки мощей цих святих у Кирилівській церкві мали сприяти утвердженню влади Всеволода як Великого Князя Київського. Важливість, популярність, святість цих угодників однозначно обумовлювали їх ушанування саме в родовій Кирилівській обителі Ольговичів.

На нашу думку, приділ на честь святих братів у XII ст. був освячений у південній прибудові до південного вівтаря-ризниці, рівночасній будівництву храму. Фундаменти південної та північної прибудов до храму в 50–60-х рр. XX ст. віднайшов знаний український архітектор М. Холостенко¹⁵.

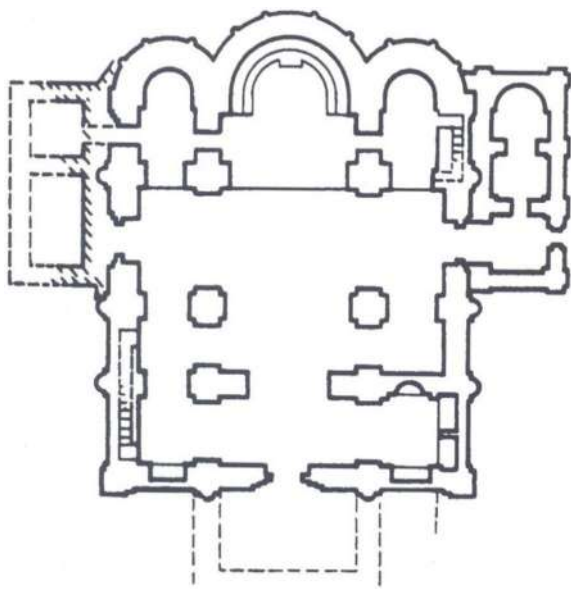

Рис. 1. М. Холостенко. Схема фундаментів Кирилівського храму із прибудовами.

Окреслені фундаменти південної прибудови, її реконструкція в дослідженні М. Холостенка показують, що вона була маленьким компактним храмом. На нашу думку, саме ця прибудова й була церквою Святих Бориса і Гліба, про яку згадано в літописі¹⁶. Про прибудови до Кирилівського храму до оприлюднення розвідок М. Холостенка (1950–1960-ті рр.) дослідники XIX – поч. XX ст. не знали, тому й «шукали» місцезнаходження цього давнього приділа в самому храмі або на території монастиря.

Вважаємо думку О. Советова та В. Зуммера про наявність приділа, присвяченого Борисові й Глібові на хорах, тобто в об'ємі князівської молитовні в південній частині князівських хорів, хибним не лише внаслідок нашої гіпотези розміщення цього приділа в південній прибудові, а й тому, що останні дослідження переконливо довели – давній живопис цього компартимента присвячено Іоанно-

ві Предтечі¹⁷. Це є свідченням того, що в XII ст. князівська молитовня була освячена на честь Іоанна Хрестителя, і найімовірніше, мала там престол. Завдячуючи цьому відокремленому, майже прихованому приділу, представники князівської родини в будь-який зручний час могли брати участь у влаштованій винятково для них літургії. Це також спростовує думку В. Пуца про наявність там приділа архангела Михаїла.

Олександр Советов вважав, що в давнину у вівтарній частині храму був лише один головний престол¹⁸. М. Холостенко, ретельно вивчаючи Кирилівську церкву, у центральній апсиді знайшов давній синтрон, залишки престолу та основу під надпрестольну сіню XII ст., на західній частині цієї основи у XVII ст. був зведений новий престол, нарощений у XIX ст. У бічних апсидах, згідно з дослідженням М. Холостенка, в давнину престолів не було¹⁹.

Отже, престолів у бічних апсидах вівтаря в XII ст. не було, вірогідно, були присвячення жертovníка й ризниці. Тож знову наголошуємо, думка К. Шероцького щодо наявності в жертovníку приділа на честь свв. Бориса і Гліба²⁰ – недоказова.

Свого часу ми ґрунтовно дослідили питання присвячення північної вівтарної апсиди. Згідно з нашими дослідженнями, в давнину цей північний вівтар було освячено на честь св. Папи Римського Климента. Про це свідчить розпис апсиди, де представлено 33 постаті балканських святих. У верхньому регістрі цю групу начебто очолюють святі брати Кирило і Мефодій, які віднайшли мощі святих Климента Римського в Херсонесі. Згодом значну частину цих мощей князь Володимир Хреститель привіз до Києва. Це перші святі мощі, які сакралізували Київську державу й були у великій пошані. Впевнені, що

¹⁵ Холостенко Н. Записка о наблюдениях над архитектурно-конструктивными особенностями памятника архитектуры в Киеве, в связи с противоаварийными мероприятиями (1949–1954). Киевпроект. Киев, 1955. 27 с. *НА НЗСК. НАДР 1681*. Арк. 64.

¹⁶ Літопис руський. С. 354.

¹⁷ Марголіна І. Живопис князівської молитовні Кирилівської церкви в Києві: нові відкриття. *Софійський часопис*. Київ, 2018. Вип. 2. С. 57–70.

¹⁸ Советов А. Кієво-Кирилловская церковь... С. 307.

¹⁹ Холостенко Н. Записка о наблюдениях над архитектурно-конструктивными особенностями памятника архитектуры в Киеве... Арк. 64.

²⁰ Шероцький К. Київ. Путеводитель. С. 223.

частки мощей цього святого за розпорядженням князя Всеволода Ольговича заклали в мурування жертовника Кирилівської церкви, і припускаємо, що цей вівтарний компартимент було присвячено саме цьому святому. На жаль, давній живопис у консі цієї апсиди, який міг би свідчити про давнє присвячення жертовника, не зберігся. Сьогодні, з конхи жертовника на нас «дивиться» образ архангела Михаїла, що з'явився тут у XVII ст. під час ремонту, який здійснив ігумен монастиря Василь Красовський, він влаштував там престол і освятив приділ на честь архангела Михаїла, а в XIX ст. образ архангела Михаїла в консі апсиди переписали олійними фарбами²¹.

Вище ми з'ясували, що приділа з престолом у XII ст. в північній апсиді не було. Залишається питання: чи був у давнину в Кирилівській церкві приділ на честь архистратига Михаїла в якомусь іншому місці? Із часів Київської Русі архангел Михаїл – дуже популярний образ. Він – захисник і покровитель Києва, святий патрон представників роду Ольговичів. Архангел Михаїл – небесний патрон батька засновника Кирилівської обителі, Олега Святославича, він є духовним патроном сина князя засновника Кирилівського храму Святослава Всеволодовича: звідси випливає, що було б логічним мати зображення та присвячення цьому архистратигові війська Небесного в родовому палацовому храмі Ольговичів.

Ми вже спростували припущення щодо присвячення архангелові Михаїлу князівської молитовні, де, як зауважено вище, всі стіни капели в XII ст. розписали на тему життя Іоанна Хрестителя, якому, за логікою, присвятили цей приділ. Жертovníк, за нашою гіпотезою, було присвячено Папі Римському Клименту, і в XII ст. в ньому не було престолу.

Не викликає сумніву присвячення дияконника святим Афанасію і Кирилові Александрійським без наявності давнього престолу. На стінах цієї апсиди є фрескові сцени життя цих александрійських єпископів. Аналогів цьому унікальному живописному циклу немає в жодній сакральній пам'ятці серед візантійсько-балканських храмів!

Де ж міг бути розміщений приділ архангела Михаїла, образ якого засновник храму не міг обійти своєю увагою, враховуючи зв'язок своїх близьких родичів із цим патрональним святим, а також надію на заступництво архангела – захисника Києва від усіх ворогів і від ворогів князя Всеволода зокрема? Гадаємо, якщо цей приділ існував у XII ст., то він був у північній прибудові до храму. Фундаменти в 50-х рр. XX ст. віднайшов М. Холостенко, який вважав цю прибудову рівночасною головному храмові²², а ми свого часу аргументовано припустили, що це була капела для особливих поховань та відспівування²³.

Припускаємо, що саме в цій прибудові було створено приділ архангела Михаїла з престолом.

Тепер щодо освячення престолу в головній апсиді. Із XII ст., від зведення й опорядження, досліджуваний храм іменувався Кирилівським, отже, цілком логічно, що головний вівтар було освячено на честь Кирила Александрійського і, гадаємо, під престол було закладено мощі цього святого, привезені батьками засновника церкви Олегом і Феоданією із Візантії та згодом передані синові – князю Всеволоду Ольговичу²⁴. Однак В. Пуцко вважає, що головний престол Кирилівської церкви в XII ст. був освячений на честь Святої Трійці²⁵. Дослідник, спираючись на факт переосвячення головного престолу на честь Св. Трійці у XVII ст., підводить до висновку про аналогічне освячення в XII ст.

Рис. 2. М. Холостенко. Реконструкція давнього вигляду Кирилівського храму із південною прибудовою. Припускаємо в південній прибудові приділ на честь свв. Бориса і Гліба.

²¹ Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. С. 125–133.

²² Холостенко Н. Записка о наблюдениях над архитектурно конструктивными особенностями памятника архитектуры в Киеве... Арк. 64.

²³ Марголіна І., Піоро В. Кирилівська церква у світлі останніх археологічних досліджень. *Пам'ятки України. Історія та культура*. Київ, 2013. № 2. С. 32–35.

²⁴ Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. С. 70–73.

²⁵ Пуцко В. Приделы Кирилловской церкви в Киеве. С. 246–247.

Рис. 3. *Вигляд жертовника. У нижній частині – зображення хреста, за яким закладено моці папи Римського Климента (?).*

а й перший і єдиний давньоруський князь, який пропагував культ цих парних святих спорудю та розписами Кирило-Афанасіївської церкви. Відтак південна апсида – диаконик – розписами пропагує культ борців за догмат Св. Трійці, а сусідній компартимент – головний вівтар, презентував та пропагував догмат, який відстоювали свв. Афанасій і Кирило Александрийські. Водночас освячення на честь святих борців за культ Св. Трійці центрального вівтаря та присвячення живопису південної апсида цим самим святом логічно лягає в іконописну програму розпису Кирило-Афанасіївського храму й літургійно поєднує ці вівтарі. Отже, присвячення у XII ст. головного вівтаря на честь Кирила Александрийського було безпосередньо пов'язане з догматом про Св. Трійцю та його пропагуванням.

Зрозуміло, що після спустошення й пограбування церкви в 1240 р. військами хана Батия, після років запустіння, обитель у XVII ст. потребувала своєрідного оновлення, нового освячення, що й було зроблено за ігумена Василя Красовського, який відновлював церкву. Нам, на жаль, не відомі причини, які підвели до нової присвяти на честь Св. Трійці. Імовірно, що саме зв'язок догматичних творів і християнська діяльність свв. Кирила і Афанасія вплинули на думку ігумена Василя й тогочасної церковної влади щодо такого освячення церкви.

Ми вже доволі обґрунтовано припустили присвячення й місцезнаходження чотирьох престолів, спробуймо з'ясувати, радше припустити, наявність приділа в притворі, тобто нартексі. Зважаючи на архітектурну побудову південної частини нартексу, де в давнину був закритий компартимент із апсидою, в якому М. Холостенко вбачав хрещальню, гадає-

Чи могло бути подвійне освячення храму після його зведення? Такі прецеденти вкрай рідко, але траплялися. Якщо освятили головний престол на честь Св. Трійці, а церква називається Кирилівською, тоді мали освятити ще один престол на честь Кирила і Афанасія Александрийських, у вівтарі, на стінах якого проілюстрували їхні життя. Але, як ми вже неодноразово зауважили, престолу в південній апсиді не існувало, відтак і приділа у XII ст. там бути не могло.

Зазначимо, що канон Св. Трійці прямо й безпосередньо пов'язаний із діяльністю парних святих, яким присвячено Кирилівський храм, Афанасія та Кирила Александрийських.

Афанасій і Кирило Александрийські відстоювали догмати про природу Св. Трійці та божественності Ісуса Христа, боролися за культ Богородиці проти ересі опонентів, які стверджували, що вона народила не Бога-Людину, а звичайну людину, й називали Її Христородицею. Проповіді й трактати св. Кирила про втілення і природу Трійці стали основою для захисту правильного християнського вчення. До зведення Кирилівської церкви в Русі-Україні культ Кирила Александрийського не був відомим, князь Всеволод – перший і єдиний князь, який не лише отримав хрещене ім'я на честь святителя Кирила Александрийського,

Рис. 4. *Розкоп фундаментів північної прибудови до храму. Фото 2005 р.*

мо, що там у XII ст. був приділ із престолом. Розпис стін, стовпів, склепіння нартексу на тему Страшного суду розкриває сутність апокаліпсиса. Зазначимо, до XII ст. таку живописну тематику не впроваджували в давніх храмах Русі-України. Кирилівська церква як центральний храм монастиря, як один із перших давніх храмів, де розгорталася тема апокаліпсиса, цілком відповідала есхатологічному аспекту життя ченців. Великі сповідники говорили, що передовсім ченці, а відтак і люди загалом мають думати про смерть. Однією з молитов добового кола є молитва полуночниці повсякденної, де очікують пришествя Христа. За Типіконом²⁶, це богослужіння відбувається в притворі храму, де є лики праведних як у Кирилівській церкві. Вони нагадують вірянам про невідворотність Суду Божого й закликають жити в очікуванні Суду, дивитися на життя з погляду на майбутнє відповідальності за своє життя. Все це дає підстави припускати існування в притворі Кирилівського храму, де було розміщено розлоге зображення процедури Страшного суду, Есхатологічного приділа.

Повертаючись до XII ст., дотримуємося позиції освячення обителі й відповідно головного престолу на честь святителя Кирила Александрійського.

Рис. 5. Розкоп фундаментів головного престолу в центральній апсиді. По центру – заглиблення, де містилися частки мошей св. Кирила Александрійського (?). Фото М. Холостенка, 1950-ті рр.

О. Советов у 1914 р., досліджуючи Кирилівську церкву й оглядаючи престол у головному вівтарі, зазначив, що він зусібіч забитий дошками, що унеможливило розібратися з його устроєм²⁷.

Отже, подаємо висновок.

У XII ст. в Кирилівській церкві було створено й освячено такі престоли:

- центральна апсида – вівтар св. Кирила Александрійського;
- південна частина нартексу із хрещальною – Есхатологічний вівтар;
- північна прибудова – вівтар на честь архангела Михаїла;
- південна прибудова – вівтар на честь святих братів Бориса і Гліба;
- князівська капела на хорах – вівтар на честь Іоанна Хрестителя (де представники князівської родини, у власній молитовні, могли слухати літургію та молитися в зручний для них час).

Отже, у XII ст., за нашим припущенням, у Кирилівському храмі було створено п'ять приділів.

Принагідно акцентуємо на присвячення бічних вівтарних апсид, які у XII ст. престолів не мали:

- жертовник, за припущенням, був присвячений св. Папі Римському Клименту.
- дияконник був присвячений св. Кирилові та Афанасію Александрійським.

Вівтарі XVII–XVIII ст.

На жаль, бічні прибудови до храму не збереглися, імовірно, їх було розібрано під час ремонтних робіт на поч. XVII ст., тобто, якщо там були престоли, їх утрачено. Однак, згідно з дослідженнями М. Холостенка, у бічних вівтарях храму в XVII ст. було зведено престоли, які наростили в XIX ст.²⁸

Центральний престол, як уже зазначено вище, у XVII ст. освятили на честь Св. Трійці: цей культ пропагували свв. Кирило й Афанасій. Оскільки присвячення знищених у бічних прибудовах вівтарів мало важливе значення для історії обителі, то, мабуть, це було однією з причин, з якої у 1610 р., після ремонту споруди, в жертovníку звели престол та освятили його на честь архангела Михаїла замість утраченого в ліквідованій північній прибудові.

²⁶ Типікон – церковно-богослужбова книга.

²⁷ Советов А. Курсовое сочинение студента IV курса Императорской Киевской духовной академии Александра Советова по церковной археологии. 1914 г. *Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*. Ф. 304. Дис. 2303. Арк. 85. (рукопис). С. 236.

²⁸ Холостенко Н. Записка о наблюдениях над архитектурно-конструктивными особенностями памятника архитектуры в Киеве... Арк. 64.

дові; втрачений, у розібраній південній прибудові приділ свв. Бориса і Гліба, гадаємо, відтворили або в південній частині трансепта, або в середній кліті південної нави. Невипадково зображення святих братів, виконані у XIX ст., і сьогодні прикрашають східні анти середніх хрещатих стовпів трансепта, продовжуючи давню Борисоглібську традицію. У дияконнику зведено престол на честь святих Кирила й Афанасія Александрійських.

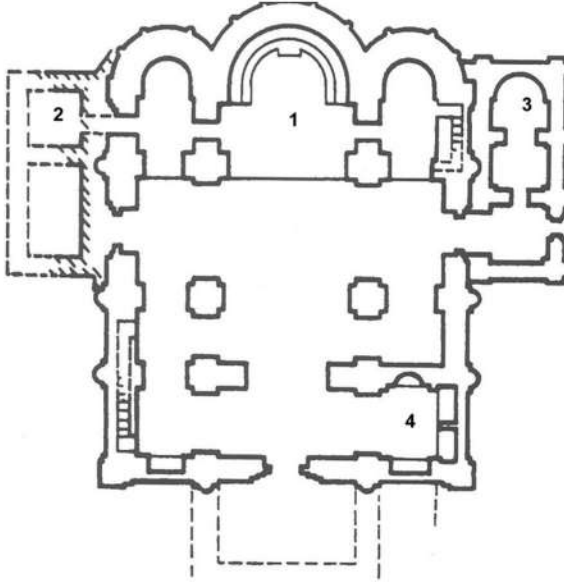

Рис. 6. Схема першого поверху Кирилівської церкви з позначенням приділів, створених у XII ст.: 1) центральна апсида – вівтар св. Кирила Александрійського; 2) північна прибудова – вівтар на честь архангела Михаїла; 3) південна прибудова – вівтар на честь свв. братів Бориса і Гліба; 4) південна частина нартексу із хрещальною – Есхатологічний вівтар.

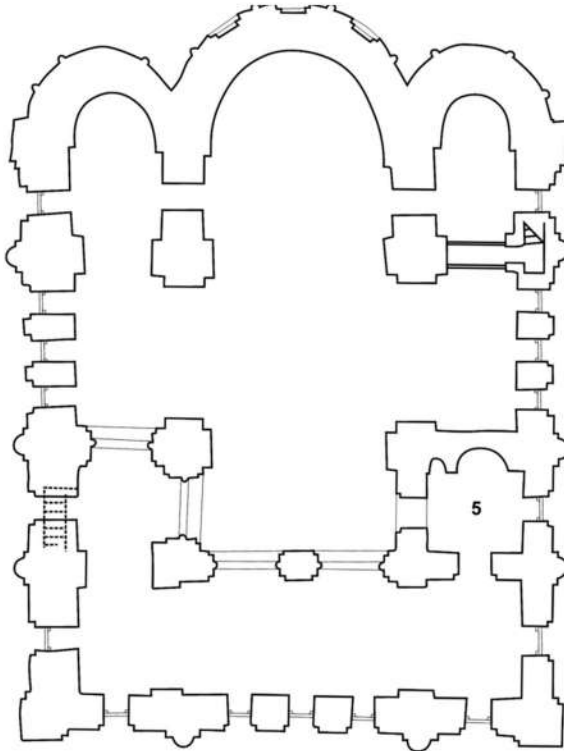

Рис. 7. Схема другого поверху Кирилівської церкви з позначенням приділа, зробленого у XII ст.: 5) князівська молитовня (хори) – вівтар Іоанна Предтечі.

Рис. 7а. Залишки престолу в південній апсиді (приділ свв. Кирила та Афанасія). Фото М. Холостенка, 1950-ті рр.

ною Богоматерью, серебром обложенною, за правым столпом, на старом иконостасику, для знаменования народного, во славу святых живоначальных и неразделимых Троицы, при настоятеле здешнем, архимандрит Кирилле, тицанием и коштом сея же обители иродианов Варлаама и Филарета, родных братьев и матери их Киево-Иорданского монастыря монахини Анфисы. 1777 года, августа 6 дня»²⁹. Из цього повідомлення дізнаємося про наявність і вигляд іконостаса біля північного вівтаря, а також про ікону Божої Матері, що є меценатським внеском монахині Анфиси та її синів. В. Антонов цю ікону, викладену сріблом, приставлену до іконостаса в рухомому кіоті замість Царських врат, називає Ченстоховською³¹.

Вважаємо, що іконостас був установлений і з правого боку, біля приділа свв. Кирила й Афанасія. Про нього свідчень не виявлено.

Приділи з іконостасами були й на другому поверсі церкви. 1757 р. канонізували святителя Димитрія Ростовського (Данила Туптало). Він мав безпосередній стосунок до Кирилівської обителі, тут його постригли в ченці, тут він був висвячений на ієромонаха, мав окрему келію, де мешкав вісім років, наприкінці XVII ст. сім місяців був ігуменом цього церковного осередку. Його батько Сава Туптало – незмінний ктитор Кирилівського монастиря – похований у цьому храмі, а по-

Микола Закревський писав: «Красовский (ігумен Кирилівського монастиря 1605–1614 рр. – І.М.), главный престол переименовал в честь Святой Троицы; престол в честь прежнего ангела храма, в честь святого Кирилла устроил в правом приделе храма; в левом же приделе устроил вновь престол в честь архангела Михаила, покровителя Киева»²⁹. Тож від 1610 р. у вівтарній частині Кирилівської церкви функціонувало вже три престоли.

М. Закревський помилково вважає, що в XVII ст. жертовник був знову освячений на честь архангела Михаїла, адже у XII ст. престолів у бічних вівтарях не було.

Вівтарному приділові архангела Михаїла передував іконостас, його описав священник В. Антонов: «...сей иконостасик, в резных рамах, на коем изображение Матери Божией, Младенца нагого, спящего Иосифа целомудренного, устроенный перед ико-

Рис. 7б. Ченстоховська ікона Божої Матері. З ризниці Кирилівського храму. Фото з фондів Національного музею декоративного мистецтва.

²⁹ Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. С. 351.

³⁰ Антонов В. Киево-Кирилловская Троицкая церковь. Труды III Археологического съезда в Киеве. Киев, 1878. Т. 2. Приложение. С. 2.

³¹ Там само. С. 8.

ряд мати, сестри та племінник св. Димитрія Ростовського. Над похованням цієї родини виник пантеон Тупталів, відзначений унікальними реліквіями тощо. Ці реліквії зберігалися й шанувалися в обителі до її закриття у 1929 р. Цілком зрозуміло, що братія монастиря не оминула увагою факту приєднання до лику святих людини, яку тут шанували задовго до канонізації. На спомин і вшанування святителя на другому поверсі (хорах) влаштували приділ на честь Димитрія Ростовського. Гадаємо, приділ було розміщено в колишній князівській молитовні, де залишки давнього живопису були зафарбовані й про первинне освячення капели забули. А в 1768 р. на другому поверсі храму освятили престол Пресвятої Богородиці.

З архівних джерел маємо свідчення, що в 1783-му в церкві було чотири кам'яні престоли. Три у вівтарі і на хорах – Покрова Богородиці³². Про приділ святителя Димитрія Ростовського у цих свідченнях не згадано, тобто у 1783 р. його вже не було. Вочевидь, після зведення церкви на честь святителя Димитрія Ростовського неподалік Кирилівського храму (церква простояла до 1830 р.)³³ приділ на його честь на хорах було ліквідовано.

У 1796 р. на прохання священника із с. Бортничі Тимофія Криницького з дозволу митрополита Київського Єрофея Малицького (1796–1799) із хорів Кирилівської церкви до нової церкви у Бортничках було передано іконостас, що стояв «в такому придельному храме, в котором отдавна уже нет ни Антиминса, ни престола»³⁴. Відомо, що на хорах було два іконостаси, один – у князівській молитовні, другий – біля арок східної стіни хорів.

Чи залишався на той час якийсь престол на хорах – невідомо, найімовірніше, їх уже не було. Кирилівський монастир у 1787-му припинив свою діяльність: був реорганізований у лікарню для інвалідів, у спорудах монастиря розмістилися богоугодні заклади. Кирилівська церква стала лікарнею при інвалідному будинку і, мабуть, необхідність у приділах на другому поверсі була неактуальною.

У XVII ст. приділ був і в північній частині нартексу церкви. Це був приділ зішестя Святого Духа на апостолів³⁵. Про нього дослідники згадують у зв'язку із похованням родини святителя Димитрія Ростовського (Туптала), а також із зберіганням там реліквій, присвячених цьому славетному роду.

У південній частині притвору в XVII ст. розібрали східну вівтарну стіну хрещальні, мабуть, тоді було ліквідовано Есхатологічний вівтар, який на той час, на відміну від XII ст., вже не виконував важливої ролі в сакральному просторі храму.

Із віднайдених свідчень можемо зробити висновок, що **на початку XVII ст. в соборі було створено й освячено такі вівтарі:**

1. Центральна апсида – вівтар Святої Трійці.
2. Північна апсида – вівтар архангела Михаїла.
3. Південна апсида – вівтар святих Кирила й Афанасія Александрійських.
4. Південна частина трансепта – вівтар святих Бориса і Гліба.
5. Північна частина притвору – вівтар Святого Духа.
6. Південна частина нартексу – Есхатологічний вівтар (?).

Вівтарі XVIII ст. на хорах:

7. Князівська молитовня – вівтар святителя Димитрія Ростовського 1758 р.
8. У центрі хорів – вівтар Покрови Богородиці 1768 р.

Знову пригадаймо, М. Холостенко відзначав, що протягом XVII–XVIII ст. у вівтарній частині залишалися престоли, зведені поверх давньої підлоги в XVII ст., а згодом нарощені в XIX ст.³⁶

Вівтарі XIX ст.

Престоли зведені й освячені в південному й північному вівтарях у XVII ст. продовжили функціонування в XIX ст. та були зліквідовані під час ремонту 1887 р.³⁷

Митрополит Серапіон (1804–1824) записав у щоденнику, що 21 жовтня о 12-й годині 1806 р. відбулося освячення Кирилівського богоугодного закладу, потім був обід і всі пішли до Кирилівської церкви, де митрополит, на прохання губернатора Києва, **визначив бути теплій церкві у куті, за правим криласом**³⁸. Це перші свідчення про теплий приділ, який, відповідно до цих записів, мав бути в південній наві храму на поч. XIX ст.

³² Державний архів Київської області. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 2374.

³³ Закревский Н. Описание Киева. С. 354.

³⁴ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 303.

³⁵ Там само. С. 373.

³⁶ Холостенко Н. Записка о наблюдениях над архитектурно-конструктивными особенностями памятника архитектуры в Киеве... С. 15.

³⁷ Там само. С. 307.

³⁸ Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона. Киевская старина. 1884. № 7. С. 423–466.

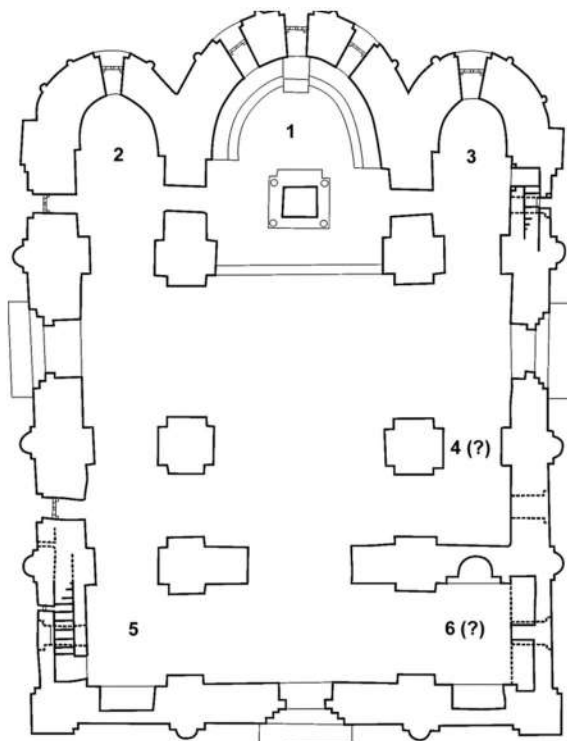

Рис. 8. Схема розподілу приділів на першому поверсі Кирилівського храму в XVII–XVIII ст.

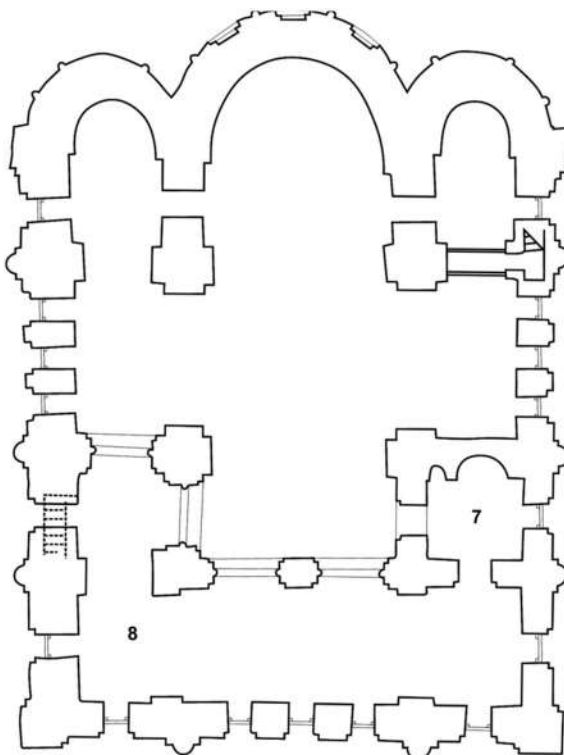

Рис. 9. Схема розподілу приділів на другому поверсі Кирилівського храму в XVII–XVIII ст.

Дивно, що київській губернатор так піклується про теплий приділ у далекій від міста лікарняній церкві при інвалідному домі. Гадаємо, митрополит Серапіон не мав зволікати з виконанням прохання губернатора і в **куті, за правим криласом**, уже у 1806–1807 рр. мав би з'явитися теплий приділ.

Тоді Київським губернатором був Петро Панкрат'єв (1757–1810), людина відповідальна й віддана. За нашим припущенням, у кирилівських богоугодних закладах перебувала й лікувалася дружина губернатора Петра Панкрат'єва³⁹. Імовірно, він, піклуючись про неї, посприяв влаштуванню теплої приділа в холодній Кирилівській церкві. Там його дружина, а можливо, і він разом із нею, у дні відвідування в невеликому теплому затишному приділі могли б слухати літургію.

У 1809 р. на віддаленому від центру міста Кирилівському цвинтарі поховали дружину П. Панкрат'єва, а в 1810-му поряд із нею поховали і його, на горі, у склепі. Митрополит Серапіон описав церемонію поховання Панкрат'єва: його тіло несли на руках із Липок до Кирилівського цвинтаря⁴⁰. Пам'ятник на могилі встановили 1813 р.

Однак в рукописі О. Советова бачимо свідчення, що не збігаються з нашими міркуваннями: «То, что разрешено было сделать внутри Кирилловской церкви митр. Серапионом – соорудить теплый придел в честь св. Ап. Андрея Первозванного, – нашло свое осуществление лишь через 50 почти лет. В 1854 г. молодой и энергичный священник Св-Троицкой Кирилловской церкви о. Петр Орловский в докладной записке митрополиту Филарету сообщает: “настоящего года (1854) месяца Октября 7 дня я докладывал Ваш. Высокопр. о полученном мною от г. начальника губернии дозволении устроить теплый предельный храм в Кирилловском Богоугодном заведении и просил Вашего Архипастырского Благословения на предпринятое мною дело. На прошении моем последовала следующая резолюция Ваш. Выс. – именем Господним благословляю устроить теплый предельный храм во имя св. Апостола Андрея Первозванного. На основании такой резолюции я приступил к устройству св. храма, который уже окончен и, по благословению Вашего Высокопреосв., освящен 28 дня месяца ноября”. Освящение, говорил протоиерей, совершенно было ректором Киевской Духовной Академии, Антоном Амфитеатовым; им же был выхлопотан и принесен в дар антиминс из Лавры. Что же касается иконостаса, то он перенесен был из крестильни (с хор) (князівська молитовня – І.М.), где д. б. находился придел в ч. Св. Димитрия Ростовского, о чем свидетельствует и доселе сохранившаяся на внутренней стороне надпись»⁴¹.

Як уже вказувалося вище, у 1796 р. з хорів Кирилівської церкви до нової церкви в Бортничах було передано іконостас⁴². О. Советов зазначає, що в 1854 р. з хорів, «где д. б. находился придел в ч. Св. Димитрия Ростовского, о чем свидетельствует и доселе сохранившаяся на внутренней стороне надпись»⁴³, перенесли іконостас до теплої приділа. На хорах було не менш як два іконостаси: один – у князівській молитовні, другий – в арках східної стіни. Гадаємо, до Бортничів потрапив іконостас, який стояв біля арок хорів, а до теплої приділа перенесли іконостас із приділа святителя Димитрія Ростовського, який спочатку в 1815 р. потрапив до окремого храму Св. Димитрія Ростовського, а згодом, у 1854 р., – до теплої приділа у південній наві.

На жаль, у рукописі й у надрукованій курсовій роботі Олександра Советова трапляються певні розбіжності, невідповідності й навіть помилки. Тому, чи можемо беззастережно приймати інформацію щодо невиконання прохання губернатора Панкрат'єва, не вже митрополит Серапіон не виконав його? Хоча це мав зробити не сам митрополит Київський, а священник, який тоді опікувався Кирилівським храмом. Припустімо, що такий приділ був створений, але, мабуть, був недостатньо облаштований, а за часів священника П. Орловського приділ організували більш комфортно, капітально, розмістили там піч.

Капелу в середній клітці південної нави називають вівтарем Андрія Первозваного. В. Зуммер зазначав, що для Андріївського бічного приділа в 1854 р. загородили південно-західний кут храму⁴⁴. Отже, можливо, приділ там вже був, але недостатньо опоряджений.

О. Советов цей приділ називає теплим, присвяченим святому апостолові Андрію Первозваному. Цей приділ, за описом, містився у середній частині південної нави: «**В бывшем теплом алтаре**, наилучшим сохранившимся, оказались, а) погрудное изображение юного мученика в княжеской одежде, и б) два поясных изображения пророков»⁴⁵. Опис зображень підтверджує, що йдеться саме про живопис середньої клітки південної нави, де мав бути Андріївський приділ. Водночас О. Советов зазначав, що «**в бывшем теплом алтаре**», тобто в період написання дослідження (1914), цей вівтар або вже не опалювали, або його не було, або він був освячений на честь іншого святого. Тоді ж О. Советов писав:

³⁹ Марголіна І. Некрополь Кирилівської церкви в Києві. Харків, 2017. С. 60.

⁴⁰ Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона. С. 440–441.

⁴¹ Советов А. Курсовое сочинение студента IV курса... *ІР НБУВ*. Ф. 304. Дис. 2303. Арк. 85. (рукопис). С. 143–144.

⁴² Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 303.

⁴³ Советов А. Курсовое сочинение студента IV курса... С. 143–144.

⁴⁴ Зуммер В. Художні скарби Кирилівського заповідника. С. 31.

⁴⁵ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 324.

«Нижнее пространство (арка между средним и западным столбами) во всю ширину разстояния между 1 и 2-ми столбами: оно загорожено в настоящее время стеклянною перегородкою, в виду устройства теплого алтаря»⁴⁶(?). Свідчення не послідовні, дещо перефразовані, що, на жаль, не дає змоги точно з'ясувати час створення та ліквідації теплого Андріївського приділа. Однак для нашого дослідження не принципово, коли цей приділ перестав опалюватися, головне, що він у 1914 р. був, більшість дослідників XIX ст. називали його Андріївським.

Правлячи про живопис південної нави, а саме Андріївського приділа, О. Советов зазначав: «На потолке, **над престолом**, круг с крестом и четырьмя ангелами»⁴⁷. Про цей приділ писав і священник В. Антонов, вказуючи, що він був навпроти вітваря престолу свв. Кирила й Афанасія⁴⁸. А. Азлецький, не акцентуючи на назві приділа, писав: «В правом боковом пролете, ведущем из притвора в среднюю часть храма, устроен иконостас, за которым находится алтарь»⁴⁹. «Заслуживает внимания небольшой иконостас настоящего придела в честь Андрея Первозванного. Сделан из дерева, в вышину имеет не более 3-х аршин, одноярусный, над Царскими вратами имеется второй малый ярус с изображением Тайной вечери в духе Леонардо-да-Винчи, увенчанный крестом. Царские врата такой резьбы, с шестью медальонными иконами. По правую и левую сторону иконы Спасителя и Божией Матери. На северной двери изображение св. Димитрия Ростовского в полном архиерейском облачении и рядом Василий Великий, на южной стороне неизвестные святые. На внутренней стороне иконостаса надпись: при поддержке государя ... Александра I, митрополита киевского Серапиона ... усердными стараниями Его превосходительства губернатора Павла Сидоровича Черпакова и др. устроен храм сей во имя святого Димитрия, митрополита Ростовского освятили храм сей 1815 г. декабря 18 дня»⁵⁰. Тобто йдеться про храм на честь святителя Димитрія Ростовського, зведений біля Кирилівської церкви, як ми зазначали вище, він діяв до 1830 р. Попри певні складнощі, ми розібралися, що для цього храму іконостас перенесли з кирилівських хорів із приділа св. Димитрія Ростовського, а потім, коли храм припинив діяти, десь зберігали аж до 1854 р., і нарешті встановили в Андріївському приділі.

О. Советов описує східну перегородку Андріївського приділу. «Нижне картины Крещения, изображен в арке 8 конечный крест, водруженный на пьедестале с двумя горящими подсвечниками по сторонам»⁵¹. Картиною «Крещение» О. Советов називає сюжет «Хрещення Господне», який написав художник Х. Платонов на південно-західній стіні трансепта в період реставрації, яку наприкінці XIX ст. проводили в церкві. Дослідник повідомляв, що це зображення поміщене на стіні, що слугувала перегородкою для **колишнього теплого** вітваря⁵². Однак він припустився помилки, композиція «Хрещення Господне» написана на стаціонарній стіні XII ст., що не була перегородкою для приділа, перегородка лише примикала до неї, а також він знову називає цей вітвар колишнім. Можливо, у 1854 р. цей оновлений огорожений приділ був ново присвячений?!

Стінка – перегородка приділа во всю ширину розстояння между 1 и 2-ми столбами: оно загорожено в настоящее время стеклянною перегородкою, в виду устройства теплого алтаря»⁵³.

У 1873 р. дослідник А. Азлецький писав: «В правом боковом пролете, ведущем из притвора в среднюю часть храма, устроен иконостас, за которым находится алтарь. Алтарь, таким образом, помещается сзади боковой залы средней части храма; боковая же левая (северная) арка замурована»⁵⁴. І знову суперечність: О. Советов про цю бокову арку південного приділа, як уже сказано вище, писав, що «нижнее пространство (арка между средним и западным столбами) во всю ширину расстояния между 1 и 2-ми столбами: оно загорожено в настоящее время стеклянною перегородкою, в виду устройства теплого алтаря»⁵⁵. Тож постає питання: чи вона була за склом, чи замурована? Однак від повідомлення А. Азлецького (1873) до дослідження О. Советова (1914) минув 41 рік, звісно, за цей час могли статися будь-які зміни.

Щодо іконостаса, про який згадують обидва дослідники, то в матеріалах обстеження настінного живопису за 1955 р., де представлено креслення стінок південного приділа, по-

⁴⁶ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 365.

⁴⁷ Там само. С. 369–370.

⁴⁸ Антонов В. Киево-Кирилловская Троицкая церковь. Т. 2. С. 1–12.

⁴⁹ Азлецкий А. Троицкая церковь бывшего Киево-Кирилловского монастыря. *Киевские епархиальные ведомости*. 1873. № 6. С. 172–183.

⁵⁰ Советов А. Курсовое сочинение студента IV курса... С. 376–377

⁵¹ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 368.

⁵² Там само.

⁵³ Материалы по обследованию состояния настенной живописи Кирилловской церкви в Киеве. Ч. III. Кн. II. Киев, 1955. *НА НЗСК КН 7173*.

⁵⁴ Азлецкий А. Троицкая церковь бывшего Киево-Кирилловского монастыря... С. 180.

⁵⁵ Там само. С. 365.

відомлень про наявність іконостаса немає. Вочевидь, іконостас було розібрано задовго до проведення масштабних ремонтно-реставраційних робіт протягом 50–60-х рр. XX ст., мабуть, ще у XIX ст. На кресленнях із реставраційних звітів чітко промальовані зображення з перегородки. Із зовнішнього боку – величезний хрест зі свічами обабіч, із внутрішнього – постаті свв. Кирила і Мефодія.

Рис. 10. Креслення із зображенням східної стінки приділа в південній наві. Вигляд із трансепта⁵⁶.

Наявність на вівтарній стіні приділа зображень свв. Кирила і Мефодія підводить до думки, що присвячення приділа апостолові Андрію Первозваному, імовірно, було скасоване й у новому приміщенні освятили приділ із новою присвятою: святим, зображеним на вівтарній стіні, а саме Кирилом і Мефодієм. Можливо, це сталося після завершення реставрацій, які проводив професор А. Прахов, тобто наприкінці XIX ст.

Архівні фото 1930-х рр. підтверджують наявність закритого приділа в середній частині південної нави, на них помітно, що цей компартимент було огорожено й заставлено кіотами з іконами.

Аналогічний, перегороджений тимчасовими стінами, приділ був і в північній наві.

«На стене, представляющей собою загородку северного нефа от притвора, две новых фрески (XIX)⁵⁷ с изображением пр. Антония, предстоящего в черной мантии и имеющего изможденное лицо, и пр. Феодосия, держащего в руках икону Успения Божией Матери»⁵⁸, – зазначав О. Советов. Із протилежного боку цієї стіни було зображення хреста зі свічами, аналогічне до зображення на перегородці в південному приділі.

⁵⁶ Азлецкий А. Троицкая церковь бывшего Киево-Кирилловского монастыря... С. 365.

⁵⁷ Олександр Советов, описуючи стінопис Кирилівської церкви, і в друкованій праці, і в рукописі всі зображення, незалежно від техніки виконання, помилково називає фресками. Відмітимо, що стінопис XIX ст. було виконано в техніці олійного живопису.

⁵⁸ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 376.

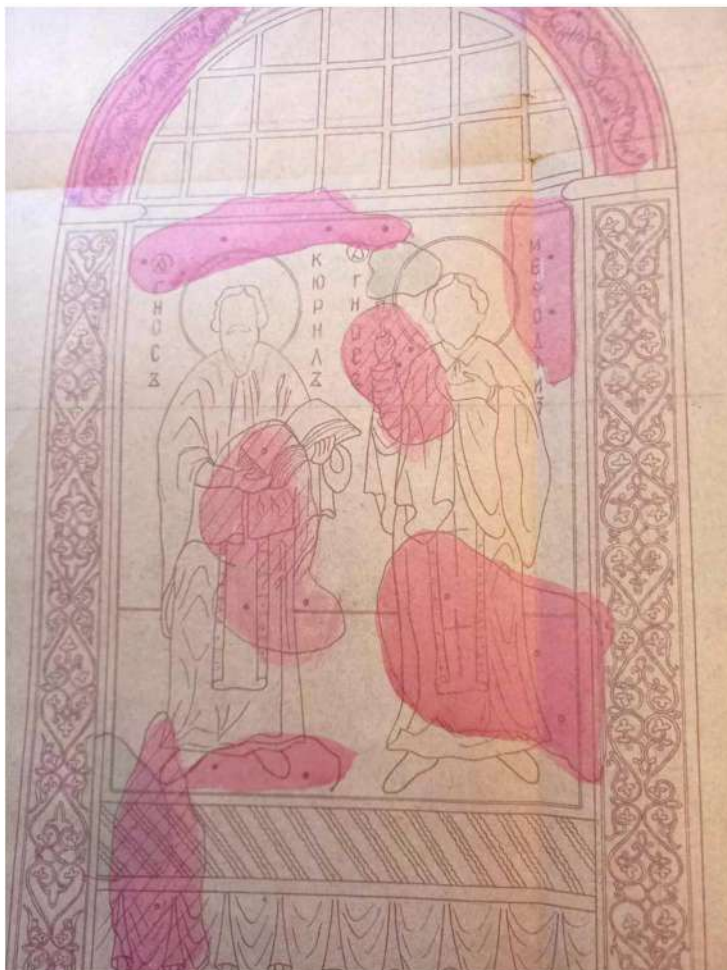

Рис. 11. Креслення східної стіни середнього південного приділа із середини із зображенням свв. Кирила і Мефодія⁵⁹.

Рис. 12. Вигляд на середню кліть південної нави. Огородження приділа у верхній частині має заокруглене завершення із заскляними рамами для проникнення світла. Фото 1930-х рр.

⁵⁹ Матеріали по обследованию состояния настенной живописи Кирилловской церкви... Кн. I. Ч. III. НА НЗСК КН 7172.

Рис. 13. Вигляд на південний приділ із південної частини нартексу. Чітко помітно верхню частину некапітальної східної стінки приділа. Фото 1930-х рр.

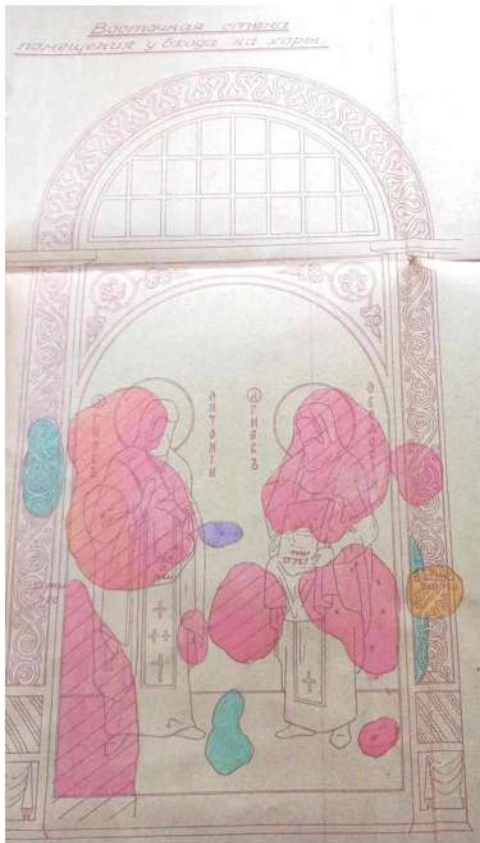

Рис. 14. Креслення зображень на східній стіні біля входу на хори із печерськими свв. Антонієм і Феодосієм⁶⁰.

⁶⁰ Материалы по обследованию состояния настенной живописи Кирилловской церкви... Кн. II. Ч. III. НА НЗСК КН 7173.

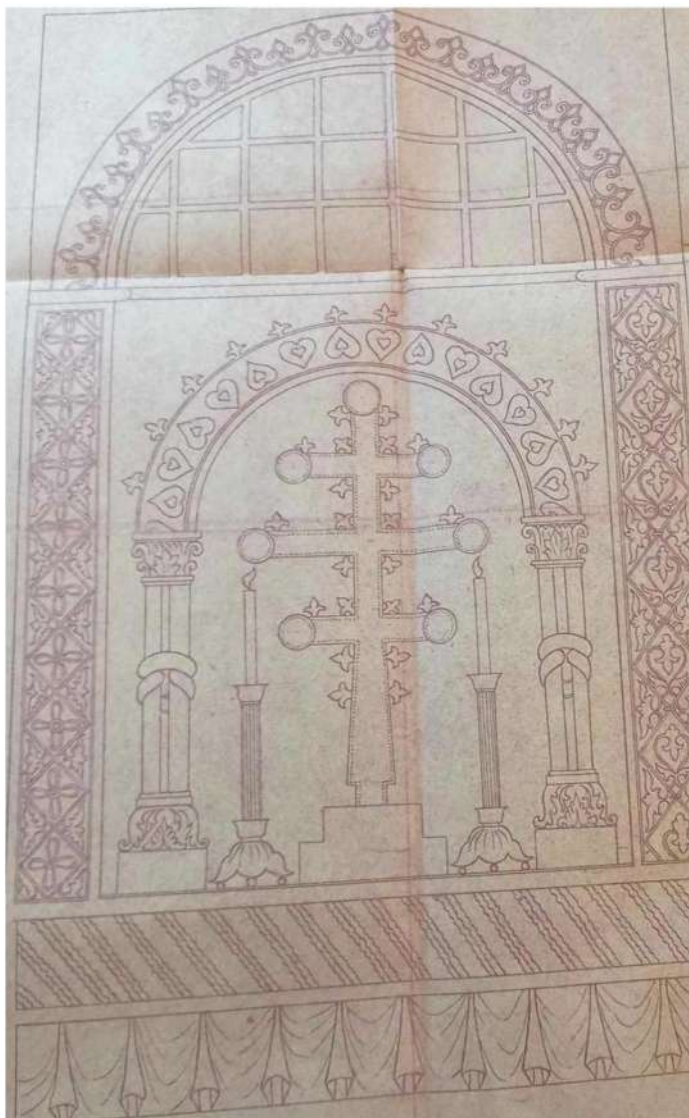

Рис. 15. Креслення зображення хреста зі свічами. Зворотний бік східної стіни біля входу на хори⁶¹.

Огорожі бічних приділів, зроблені в 1854 р., не були капітальними, їх зняли протягом 50–60 рр. XX ст. під час проведення в музеї «Кирилівська церква» (музей організовано у 1929 р.) дослідницьких та ремонтно-реставраційних робіт.

Щодо стіни із зображеннями свв. Антонія і Феодосія, то, найімовірніше, вона була вівтарною стіною приділа свв. Антонія і Феодосія, влаштованого у північній частині нартексу. Як зазначено вище, у XVII ст. тут був приділ Святого Духа⁶², до якого часу він проіснував, наразі невідомо.

Зображення святих Кирила і Мефодія та Антонія і Феодосія на східних вівтарних стінках бічних приділів підводить до думки, що ці компартименти мали бути освячені на честь цих святих, що цілком логічно.

У 1854 р. відбулося не лише огороження приділів у бічних навах, саме тоді в нартексі (притворі) було обладнано теплу церкву: «Для этой цели средняя арка, ведущая из притвора в самый храм, в зимнюю пору с удобством загороживалась стеклянною перегородкою»⁶³. Гадаємо, що саме цю скляну перегородку О. Советов переплутав із огороженою південного приділа, а можливо, вони були подібними.

⁶¹ Материалы по обследованию состояния настенной живописи Кирилловской церкви... Кн. II. Ч. III. НА НЗСК КН 7173.

⁶² Зверинский В. Материалы для историко-топографических исследований о православных монастырях в Российской империи. Санкт-Петербург, 1892. С. 164.

⁶³ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 309.

Рис. 16. Вигляд на середню кліть північної нави. Огородження приділа у верхній частині мають заокруглене завершення зі скляних рам для проникнення світла. Фото 1930-х рр.

Рис. 17. Вигляд на середню кліть північної нави. Помітно фрагмент мальованої арки, в якій було зображено хрест зі свічами. Фото 1930-х рр.

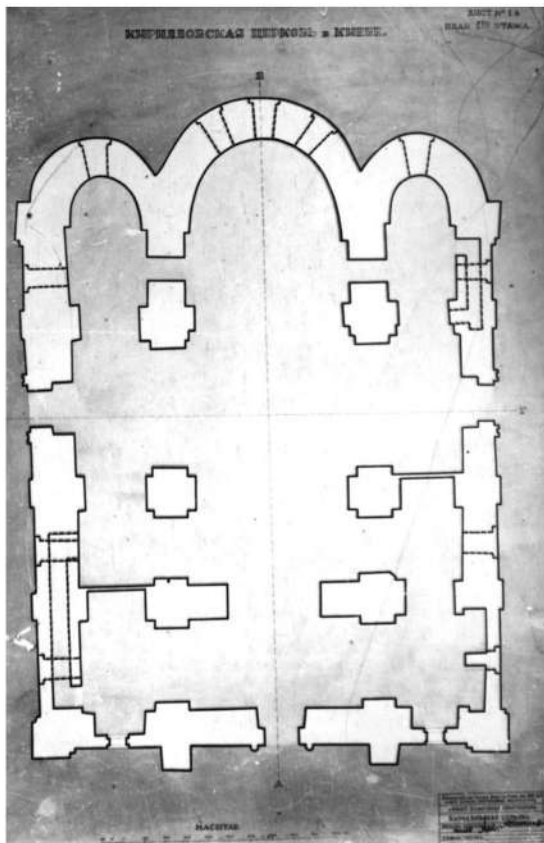

Рис. 18. План церкви з позначенням перегородок, створених у XIX ст. Фото 1930-х рр.

Рис. 19. За аркою в нартексі, праворуч, помітно цегляне мурування печі.

Рис. 20. Західна стіна нартексу, на південь від входу.

Розжевим кольором зафарбовано місце демонтованої печі з теплого приділа нартексу.

За усними переказами маємо інформацію, що в нартексі, обабіч входу, було дві стаціонарні печі, які опалювали притвор. Правлячи про сцени з живописної композиції в нартексі «Страшний суд», дослідник пам'ятки В. Зуммер писав: «Пекельних епізодів Кирилівська церква не зберегла: намальовані праворуч і ліворуч від дверей, через які входять з тамбура до притвора Багатій немилосердний і біс, що глузує над ним (фігура біса закрита кахляною піччю)»⁶⁴. Отже, В. Зуммер зазначав наявність у нартексі печі. Нещодавно виявлена у фондах Софійського заповідника світлина підтвердила цей переказ. На фото видно частину мурування кахляної печі з північного боку від входу до музею.

Під час ремонтно-реставраційних робіт у 50–60-х рр. XX ст. в музеї встановили опалювальну систему, необхідність печей зникла – їх розібрали.

О. Советов, описуючи зображення на південь від входу до церкви, розповідає лише про постать грішника й підпис над ним, про біса, який мучить грішника і якого ми бачимо на сучасній ілюстрації зі стіни музею «Кирилівська церква» (рис. 20), вчений не згадує, тому що цього персонажа в період, коли О. Советов досліджував пам'ятку, не було⁶⁵, його зображення було приховане за піччю. Креслення західної стінки нартексу, виконані в 1955 р., також зафіксували лише постать грішника, а на місці, де зараз виведено образ біса, відповідно до креслення 1955 р., надало змогу зберігати тепло, тож проводити богослужіння, а отже, там був обладнаний вівтар.

На представленій схемі (рис. 21), обабіч зображень сцен пекла, порожні від живопису площини. Саме на цих місцях були муровані кахляні печі. Вочевидь, на час виготовлення креслень (1955) печей уже не було. На фото (рис. 20) місця, де вони стояли, зафарбовані світло-червоною фарбою.

Тобто ми маємо докази наявності у притворі печей для утеплення цього об'єму. Відгородження паперті від головної частини храму скляною перегородкою, а також перегородкою північної нави, надало змогу зберігати тепло, тож проводити богослужіння, а отже, там був обладнаний вівтар.

Як уже було зауважено, свого часу притвор мав два приділи. У північно-західному куті – приділ зішестя Святого Духа на апостолів⁶⁶, у південному куті – Есхатологічний, присвячений наближенню Божого суду. Найбільш імовірно, перший був влаштований у XVII ст., другий, як ми припустили вище, у XII ст. Можливо, ці приділи певний час функціонували й у XVIII ст. Коли їх було ліквідовано – невідомо, припускаємо, у період скасування Кирилівського монастиря та перетворення Кирилівського храму на лікарняну церкву. Гадаємо, що в XIX ст. приділів із такими присвяченнями вже не було, інакше дослідники цієї пам'ятки загадали б про них. Судячи з наявності перегородки північної частини нартексу від простору північної нави, що була до перетворення церкви на музей, можна стверджувати, що там мав бути приділ із вівтарем. Зважаючи на живописні образи на східній вівтарній стіні цього приділа свв. Антонія і Феодосія, резюмуємо, що там, вірогідно, був вівтар печерських преподобних Антонія і Феодосія.

«В 1887 г. при священнике Воеводском, судя по Клировым Ведомостям, упразднены были два боковые придела: 1. один, бывший во имя св. Афанасия и Кирилла (южный) и 2. другой в честь св. Архистратига Михаила; оставлен был один в честь св. Троицы и еще теплый придел во имя св. Апостола Андрея Первозванного, относительно которого еще

⁶⁴ Зуммер В. Художні скарби Кирилівського заповідника. С. 18.

⁶⁵ Советов А. Киево-Кирилловская церковь... С. 373.

⁶⁶ Зверинский В. Материалы для историко-топографических исследований... С. 164.

тогда возникали сомнения – оставить его, или упразднить, но все они, по-видимому, были разрешены в пользу сохранения»⁶⁷. І в тому самому рукописі О. Советов робить висновок: «Теперь же, с проведением по всей церкви магистрали с паровым отоплением, естественно отпадает и прямое назначение упомянутого алтаря б[ывшей] теплой церкви»⁶⁸.

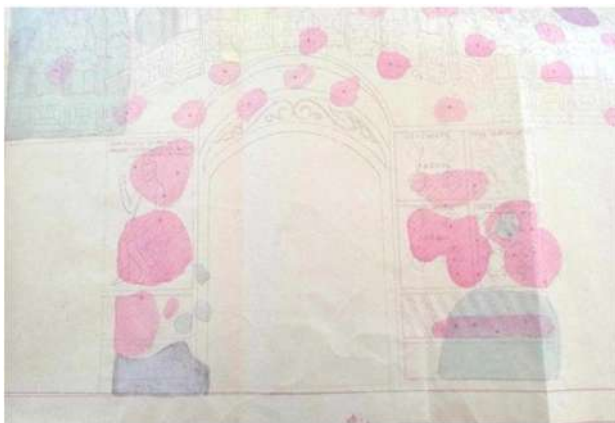

Рис. 21. Креслення зображень живопису на західній стіні нартексу⁶⁹.

Рис. 22. За аркою, що веде з нартексу до центру храму, помітно огорожену частину середньої кліті північної нави. У цьому об'ємі наявна композиція, що представляє святих імператора Константина та його матір Олену. Фото поч. XX ст.

⁶⁷ Советов А. Курсовое сочинение студента IV курса... С. 152.

⁶⁸ Там само. Арк. 217. С. 400.

⁶⁹ Материалы по обследованию состояния настенной живописи Кирилловской церкви... Ч. III. Кн. I. НА НЗСК КН 7172.

Рис. 23. Композиція «Святі Константин і Олена». Фреска XII ст. Північна стіна середньої кліті північної нави.

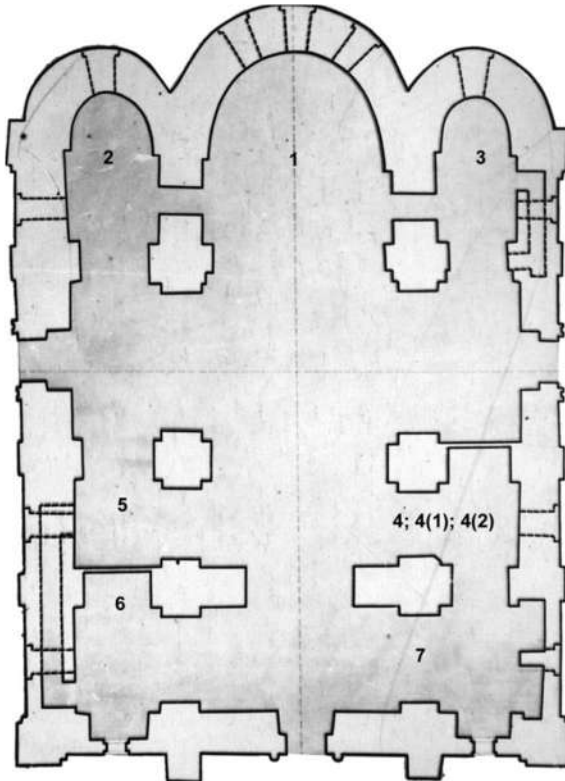

Рис. 24. Схема розподілу приділів у центральній апсиді:

1) приділ Святої Трійці (до оголошення церкви заповідником 1929 р.); 2) приділ архангела Михаїла, до 1887 р.; 3) приділ свв. Кирила і Афанасія Александрійських, до 1887 р.; 4) вівтар (теплий) – 1806–1807 рр. (?); 4/1/ – приділ апостола Андрія Первозваного; 4/2/ – приділ свв. Кирила і Мефодія, з 1887 р. (?); 5) приділ свв. Константина і Олени; 6) приділ святих Антонія і Феодосія Печерських, із 1887 р. (?).

Отже, за 42 роки до організації в Кирилівському храмі музею (1929 р.) відбулася ліквідація вищезазначених приділів, але ж церква діяла протягом усього цього часу, і цілком зрозумілою була необхідність функціонування інших приділів. У бічних апсидах вівтаря престולי було зліквідовано в 1887 р., а ось у південному приділі й у притворі, найімовіріше, залишилися, але судячи із зображень на вівтарних стінах, набули нового освячення. Знову акцентуємо на припущенні, що під час влаштування теплого приділа в нартексі, приділ Андрія Первозваного переосвятили у приділ свв. Кирила і Мефодія, а в південній частині нартексу огорожений компартимент освятили на честь свв. Антонія і Феодосія. Враховуючи факт, що вівтарні перегородки цих приділів збереглися аж до 1955 р., можна зробити висновок, що була така необхідність і там відбувалися богослужіння до реорганізації церкви на музей.

Підсумовуючи, робимо висновок щодо приділів XIX ст.:

- у центральній апсиді – приділ Святої Трійці (до оголошення церкви заповідником у 1929 р.);

- у північному вівтарі – приділ архангела Михаїла до 1887 р.;

- у південному вівтарі – приділ святих Кирила і Афанасія Александрійських до 1887 р.;

- у середній кліті південної нави – вівтар (теплий) – 1806–1807 рр. (?);

- від 1854 р. приділ апостола Андрія Первозваного знову облаштований.

У 80-х рр. XIX ст.:

- у середній кліті південної нави від 1887 р. – приділ святих Кирила і Мефодія (?);

- у північній частині нартексу від 1887 р. – приділ святих Антонія і Феодосія (?).

За переказами відомо, що в храмі свого часу були приділи:

- у середній кліті північної нави – вівтар святих Константина та Олени;

- у північній частині транспта – вівтар святих Володимира і Ольги.

Про наявність приділа свв. Константина та Олени може свідчити фото поч. XX ст., на якому помітно огорожу й шафу в об'ємі середньої кліті північної нави, де є композиція із зображенням цієї святої імператорської пари.

У 90-х рр. XX ст. в музеї «Кирилівська церква», згідно з договором між Релігійною громадою та Національним заповідником «Софія Київська», складовою якого є музей «Кирилівська церква», відновили богослужіння. На початку служінь вчисто освятили вівтарні апсиди: північну – на честь архангела Михаїла, без престолу, головну – на честь Святої Трійці, з престолом, південну – на честь Кирила і Афанасія Александрійських, без престолу. На сьогодні в церкві є лише один престол у головному вівтарі.

Наразі це всі свідчення щодо приділів Кирилівського храму, які вдалося віднайти, на наш погляд, це чимало. Зауважмо, що це перша, до того ж доволі складна, спроба розібратися в історії приділів Кирилівської церкви. Однак не ставитимемо крапки в дослідженні, адже цю тему варто продовжити.

References

Marholina, I. (2001). *Kyrylivska tserkva v istorii serednovichnoho Kyieva* [Cyril church in the history of Medieval Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Marholina, I. (2017). *Nekropol Kyrylivskoi tserkvy v Kyievi* [Necropolis of St Cyril church in Kyiv]. Kharkiv, Ukraine.

Marholina, I. (2018). *Zhyvopys kniazivskoi molytovni Kyrylivskoi tserkvy v Kyievi: novi vidkryttia* [Painting of the princely prayer room of St Cyril church in Kyiv: new discoveries]. *Sofiyskyi chasopys – Sophia magazine*, 2, P. 57–70. Kyiv, Ukraine

Marholina, I., Pioro, V. (2013). *Kyrylivska tserkva u svitli ostannikh arkheolohichnykh doslidzhen* [St Cyril church in the light of recent archaeological research]. *Pamiatky Ukrainy. Istoriia ta kultura – Monuments of Ukraine. History and culture*, 2, P. 32–35. Kyiv, Ukraine

Marholina, I., Ulianskyi, V. (2005). *Kyivska obytel sv. Kyryla* [Kyiv monastery of St Cyril]. Kyiv, Ukraine.

Марголіна Ірина Євгенівна – кандидат історичних наук, завідувач сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут «Свята Софія»» Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, Київ, 01034, Україна).

Margolina Iryna – candidate of historical sciences (Ph.D.), head of the sector of complex scientific research of the monuments of the conservation area of the research department «"St Sophia" Institute» of «St Sophia of Kyiv» National conservation area (24 Volodymyrska Str., Kyiv, 01034, Ukraine).

Email: smaragd283@gmail.com

HISTORY OF ALTARS OF THE ST CYRIL CHURCH OF KYIV IN THE 12th–19th c.

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation new information about the aisles of the Cyril church during the 12th–19th c. On the basis of the revealed information, we aim to create a map of the aisles of St Cyril church in Kyiv. Assumptions, conclusions, new information on this issue, in our opinion, have indisputable **scientific novelty**. **The research methods** were applied in accordance with the set goal based on the principles of objectivism and scientific research. The method of analysis, induction and deduction, archival search was mainly used.

Conclusions: as a result of the research, information was found about the aisles and altars in the temple during the 12th–19th c. Plans for placing thrones on the first and the second floors of the church have been developed. Evidence was found regarding the arrangement of the allotments, it was found out where the stoves for heating the warm allotments were installed. This added to the knowledge of the history of the Cyril monastery in Kyiv – a unique monument of the 12th c.

Key words: Cyril church, altars, aisles, Saints Cyril and Athanasius of Alexandria, archangel Michael, Holy Trinity.

Дата подання: 25 серпня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 17 лютого 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Марголіна, І. Історія вівтарів Кирилівської церкви Києва XII–XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 33–55. DOI: 10.58407/litopis.250103.

Цитування за стандартом APA

Margolina, I. (2025). Istoriiia vivtariv Kyrylivskoi tserkvy Kyieva XII–XIX st. [History of altars of the St Cyril church of Kyiv in the 12th–19th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 33–55. DOI: 10.58407/litopis.250103.

